

Роман Бубняк, аспірант

Літературна критика як дискурс

Уже з 60-х років ХХ століття літературну критику почали розглядати як своєрідну соціальну діяльність, різновид творчості, результати яких складають сукупність текстів, котрі фіксують різні висловлювання про явища художньої літератури. Ці тексти є виявом словесності, мають свою поетику, зумовлену багатьма факторами соціокультурного характеру, а, отже, потребують осмислення і з поетикального погляду. Отже, давні заклики і пропозиції — досліджувати “майстерність” того чи іншого критика, їх індивідуальні стилі — тепер набули іншої спрямованості.

Лінгвістичний аналіз текстів, розвиток металінгвістики дають нові можливості для конкретизації і поглиблення критикознавства. Ситуація змінюється й у зв'язку з тим, що в гуманітарні науки швидко проникає ще не чітко окреслене поняття дискурсу, не набувши термінологічного статусу. Лідером у його розробці виступає лінгвістика, про що свідчать, принаймні, такі праці, як збірник статей “Язык и наука конца 20 века” за редакцією Ю.С.Степанова (Москва, 1995), оглядово-аналітичне дослідження А.Душак (A.Duszak) “Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa” (Варшава, 1998), монографія Г.М.Яворської “Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова, культура, влада” (Київ, 2000) чи перекладні статті провідних вчених Франції, які займаються аналізом цих аспектів дискурсу, подані у збірнику “Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса” з передмовою П.Серіо.

Поняттям дискурс уже широко оперують культурологи, антрополози, психоаналітики, котрі аналізують дискурсивні практики у відповідних сферах суспільного життя, науки, що ілюструє хоча б українськомовна “Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.” (Львів, 1996), яка вийшла під гаслом “Слово. Знак. Дискурс”. У зв'язку з цим літературознавці

(передусім, у Франції, США, Канаді) також вдаються до цього терміну, розробляючи риторичні аспекти художньо-естетичної комунікації, літературної рецепції, її місця в компаративістиці. Гасло “discourse” знаходимо в довідковому виданні “Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches. Scholars. Terms”, опублікованому в Торонто 1995 року за ред. Ірени Макарик, у польському “Słowniku terminów literackich” за ред. Я.Славінського (Варшава, III вид., 1998). Є воно і в українському “Літературознавчому словнику-довіднику” (Київ, 1997). Слово “дискурс” уже ввійшло до складу понятійно-термінологічного апарату монографій С.Павличко “Дискурс українського модернізму” (1997), Т.Гундорової “Проявлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація” (Львів, 1997). В останній основні розділи поіменовані як “Культурологічний дискурс”, “Естетичний дискурс”, “Модерністський дискурс”. Широко ним користується і С.Андрусів дослідженні “Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст.” (Львів-Тернопіль, 2000).

Із впровадженням нового терміну в термінологічну систему якоїсь науки виникає потреба перегляду, уточнення зв'язків в середині системи, семантичних полів давніх і нових понять. Така потреба є актуальною для теорії літератури і, зокрема, для критикознавства. Постає завдання — визначення змісту й обсягу поняття дискурс, його експлікації і верифікації на конкретному матеріалі дискурсивних практик у різних сферах культури. З-поміж багатьох сфер духовної культури ми обираємо власне літературно-художню критику, яка в цьому аспекті майже не досліджена. Стислий розділ “Le discours critique” є в праці “Precis de litterature comparee” (Париж, 1989), постановку питання про “концепцію історії критики як аналіз дискурсів” з використанням терміносполуки “dyskurs krytyczny” знаходимо в праці М.Гловінського “Ekspresja i empatia. Studia o mlodopolskiej krytyce literackiej” (Краків, 1997). Все це, на наш погляд, свідчить про актуальність і необхідність докладної розробки суті, особливостей і засобів вираження літературно-критичного дискурсу у зв'язку з іншими поняттями критикознавства.

У гуманітарних науках Європи слово “дискурс” (від лат. *discursus* — розум, міркування) з'являється в різний час і поступово набуває статусу терміна. Органічним середовищем його

го функціонування є французька мова, в якій семантичне ядро дискурсу (*discours*) пов'язане із поняттями мовлення (*paroles*), промови (*discours inaugural*). Термінологічної окресленості воно спочатку набуло в філософії для характеристики дискурсивного знання, яке в системі раціоналізму протиставлялося інтуїтивному осяянню, емпіричному спостереженню. Р.Декарт ще 1637 року назвав свою дисертацію так: “*Discours de la methode pour bien conduire sa raison et chercher la verite dans les sciences*”, утвердивши традицію дискурсивного філософування (*discursif* — дискурсивний, розсудковий; *methode discursive, procede discursif*). Логіка вважає, що дискурсивне мислення — процес зв'язного, послідовного, чіткого міркування, в якому кожна думка, теза випливають з попередньої, опосередковуються набутим досвідом, аргументуються [5,154].

У французькій граматиці термін “*discours*” вживається дуже широко “*En francais on compte neuf parties dans le discours: le nom, l'article, l'adjectif, le pronom, le verbe, l'adverbe, la preposition, la conjonction et l'interjection = ensemble des especes de mots utilises dans la langue*” [16, 383].

Однак тільки на середину ХХ століття в лінгвістиці склалася помітна течія — дискурсивний аналіз, а семіотико-структуралісти (А.-Ж.Греймас, Р.Барт, деконструктивісти (М.Фуко, Ж.Дерріда, Ю.Крістева почали виділяти й характеризувати різного виду “дискурсивні практики”, характеризувати типи дискурсів.

Довідково-інформаційні джерела (словники, енциклопедії, реферативні огляди тощо) народів Європи і Америки неоднотайні в простеженні історії дискурсивних практик. Якщо англомова енциклопедія за редакцією І.Макарик (Торонто) нижню межу періоду поширення цього слова відносить до 60-х рр. ХХ ст. [18], то російський лінгвіст Ю.С.Степанов їх зміщає на 70-ті, пов'язуючи це з національними традиціями гуманітарних наук. З приводу того, що у США і СРСР дискурс з'явився пізніше, ніж у Франції, Ю.С.Степанов пише: “Термін дискурс ... почав широко використовуватися на початку 1970-х рр., спочатку в значенні близькому до того, в якому в російській лінгвістиці побутував термін “функціональний стиль” (мовлення чи мови). Причина того, що при живому терміні “функціональний стиль” виникла необхідність в іншому — “дискурсі”, полягала в особливостях національних лінгвістичних шкіл, а не в предметі. Якщо в російській традиції (особливо пов'язаній з працями акад. В.В.Виноградова і

Г.О.Винокура) “функціональний стиль” означав насамперед особливий тип текстів — розмовних, бюрократичних, газетних і т.д., а також і відповідну кожному типу лексичну систему і свою граматику, то в англо саксонській традиції чогось подібного не було, бо не було стилістики як окремої галузі мовознавства” [15, 36].

Не торкаючись істинності цього категоричного твердження, яке враховує внутрішні чинники розвитку лінгвістики, звернімо увагу на те, що в російській мові цей термін спочатку з’являється в оглядово-реферативних статтях, присвячених зарубіжним школам ХХ століття. Т.М.Ніколаєва вводить його в “Краткий словарь терминов лингвистики текста” 1978 року [8], а В.З.Дем’янков коментує 1982 року в дослідженні “Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста” [3], при цьому ці російські дослідники спираються на праці Т.А. ван Дейка, що почали публікуватися з 1972 року, а згодом — на “Объяснительный словарь теории языка” А.-Ж.Греймаса і Ж.Курте, який поросійськи опублікований 1983 року. Реферативно-оглядовий підхід до історії терміна привів до констатації декількох аспектів у семантиці слова “дискурс”. Згадана вище Т.М.Ніколаєва, наприклад, писала: “Дискурс — багатозначний термін лінгвістики тексту, який вживається рядом авторів у значеннях майже омонімічних. Найважливіші з них: 1) зв’язний текст; 2) усно-розмовна форма тексту; 3) діалог; 4) група висловлювань, пов’язаних між собою смыслом; 5) мовний витвір як даність — письмовий чи усний” [8, 467]. Смыслова “розкиданість”, яку фіксувала авторка огляду, з розвитком дискурсивного аналізу, який здійснювали насамперед мовознавці протягом 70-80-х рр., виявилась не цілком “омонімічною”. І тому в різних сферах функціонування терміну “дискурс” увиразнювались спільні або дотичні аспекти його понятійного наповнення. Все більше ставало зрозумілим, що дискурс — це не тільки зв’язна послідовність мовних актів, зумовлена якимсь вихідним концептом, а й складна система ієрархії рівнів знань, структурована і позалінгвальними факторами (орієнтація адресанта на адресата, ситуація спілкування, соціокультурний контекст, менталітет мовців і т.п.).

Дискурс почали представляти, описувати як складну комунікативну цілісність, де мовлення є осмисленим судженням, втіленим у тексті, що звернений до адресата (Т.А. ван Дейк, З.Гарріс, П.Серіо, Н.Д.Арутюнова, В.З.Дем’янков та

ін.); мовознавці почали досліджувати співвідношення понять текст і дискурс. Користуючись навіть формальними процедурами аналізу дискурсу, подібними до дескриптивно-лінгвістичних, дослідники виходили за межі речення, періоду, виявляли кореляції між елементами, розташованими в тексті далеко один від одного, враховували, що будь-який дискурс виникає в межах конкретної ситуації, про яку людина говорить, або в якій перебуває. Н.Д.Арутюнова у своєму визначенні дискурсу наголошувала на тому, що текст є переважно абстрактною, формальною знаково-комунікативною конструкцією, натомість дискурс постає як актуалізація тексту, а види такої актуалізації виокремлюються з позиції ментальних процесів і установок, поглядів, дослідницьких методів і сфери знань.

Хоча поняття текст склалося набагато раніше, ніж дискурс, і тривалий час абсолютно домінувало в науці, а на сучасному етапі розвитку гуманітарних знань обидва поняття/терміни функціонують паралельно, але для їх ототожнення, тим більше для взаємозаміни немає підстав. Український мовознавець О.С.Мельничук, зокрема, зазначає, що “вони істотно розрізняються своєю онтологічною суттю і генетичною спрямованістю. За своєю природою дискурс являє собою реальний процес усного мовлення, який може супроводитись паралельною фіксацією на письмі... У своїй писемній фіксації дискурс перетворюється в текст. Поняття дискурсу має динамічний характер, поняття тексту — статичний. Осмислене зорове сприймання чи зорове відтворення писаного тексту чи його окремої частини знов надає тексту характеру дискурсу. Без осмисленого сприймання текст як мовна реальність не існує” [7, 15].

Повертаючись до цитованої вище категоричної думки Ю.С.Степанова про поняття функціонального стилю, яке виключало потребу в терміні “дискурс”, до твердження, що відсутність функціональної стилістики в англо-саксонській традиції спричинила там посилену увагу до дискурсивного аналізу, зауважимо з цього приводу таке. Аналіз праці В.Г.Кузнецова “Функциональные стили современного французского языка” (1991) показує, що це питання складніше. Незважаючи на те, що у французькому мовознавстві основи функціонально-стилістичних досліджень були закладені ще Ш.Баллі (1905, 1910) і згодом активно розпрацьовується зіставна стилістика, яка стосується особливостей

функціонування мовлення/мови в різних суспільних сферах, у Франції проблема дискурсу, його типів не виходить з поля зору багатьох гуманітаріїв. Російський дослідник французької стилістики В.Г.Кузнецов, згадавши термін “дискурс” у підрядкових посиланнях [6, 9], перерахувавши у своєму вступі декілька праць французьких лінгвістів, поіменувавши їх значно більше у списку цитованої літератури, все-таки не користується в основному тексті власної праці терміном “дискурс”.

Як бачимо, лінгвісти, аналізуючи питання, пов'язані з сутністю дискурсу, його співвідношення з текстом, виходять поза межі традиційної науки про мову, торкаються тих аспектів мовлення/мови, які так чи інакше вже розроблялися іншими науками (від філософії, логіки до етнопсихології, рецептивної естетики тощо) або які до подібних питань підійшли самостійно, нагромадивши чимало спостережень, висунувши ряд пропозицій. Серед таких галузей гуманістики є й критикознавство. Це й актуалізує потребу міждисциплінарних досліджень, в яких важливе значення має проблема відповідностей (релевантності) певних емпіричних напрацювань і теоретичних пропозицій.

Теорія критики підійшла до питань, котрі тепер осмислюються в теорії дискурсу, зіткнувшись із структурою оцінок, із засобами їх вираження та аргументації. При цьому дослідники використали тоді вчення логіки оцінок, де йшлося про чотири компоненти оцінних суджень: предмет оцінки, суб'єкт оцінки, основу оцінки і характер оцінки [1, 106-107]. Релевантним моментом на цьому етапі шляху критикознавства і мовознавства виступає передусім “основа оцінки” — позиція чи докази, які спонукають суб'єкта оцінки до схвалення, заперечення або вираження байдужості щодо якихось творів. На думку Р.Т.Гром'яка, який 1975 року застосував логіку оцінок до теорії літературної критики, “логічність критичної праці проявляється крізь структуру, яка складається і з логічних суджень, і з образних описів, і з уривків художнього твору, і навіть з даних конкретних наук. “Зчеплення”, групування такого, здавалось би, різноспрямованого і різноманітного матеріалу диктується логікою художнього твору і пафосом естетичного почуття критика” [1, 111], а також типологією взаємин авторів, реципієнтів і критиків [там само, 119-120], естетичним досвідом критика, його орієнтацією на пресовий орган, для якого критик пише статтю [1, 151-154].

Отже, структура літературно-критичної статті, що публікується в певній ситуації, багаторівнева і складається як з понятійно оформлених суджень, так і з образних описів. У такому висловлюванні немає терміну “дискурс”. Але чи не то-тожне таке формулювання з визначенням “дискурсу” як “складної комунікативної цілісності, де мовлення є осмисленим судженням, втіленим у тексті, що звернений до адресата”, як наголошувалося вище?

Термін “дискурс” в українській науці 70-х років ХХ століття не фігурував. Не вживали його ні російські, ні польські літературні критики і критикознавці. Про це свідчить, зокрема, стаття Я.Славінського “Функції літературної критики” (1963) [19, 282-301], яка за змістом і логікою міркувань є найбільш суголосною з характеристикою дискурсивних висловлювань. Центральним концептом польського дослідника є теза “Wyowiedz krytyczne jest przekazem slownym o innym przekazie (висловлювання критика є словесним наданням про інше надання)” [10, 289], який виконує цілу низку функцій “в контексті інших форм суспільного порозуміння” [там само, 301]. Немає терміну “дискурс” і в популярному виданні К.Бексона і А.Ганца “Literary Terms. A Dictionary”, яке не раз перевидавалося, починаючи з 1960 року. А з 1993 року в англійській традиції утверджується в літературознавстві своєрідна парадигма характеристики дискурсу шляхом переліку його семантичних відтінків, відсилання до історії становлення поняття в різних школах (М.Бахтін, Цв.Тодоров, Р.Барт, М.Фуко) [18, 535-537]. В такий же спосіб окреслює дискурс і М.Зубрицька в Термінологічному словнику до “Антології світової літературно-критичної думки ХХ ст.” (1996), наголошуючи, що “на багатозначність цього терміна вплинули принципово відмінні предмети дослідження лінгвістики та літературознавства, які і спричинили різне його тлумачення” [11, 604]. Вона привертає увагу до “соціального дискурсу”, який розробляє французька школа “d’analyse du discours”.

З широкого розуміння дискурсу і врахування досвіду М.Фуко виходила і С.Павличко. Відштовхнувшись від загальнень і дефініцій лінгвістів, напрацювань французьких постструктуралістів (Фуко: “На небі нашої рефлексії панує дискурс”), які вже відходять в історію науки, автор книжки “Дискурс модернізму в українській літературі” (1997) тоді констатувала: “Сьогодні структуралізм і постструктуралізм є частиною історії філософії та теорії літератури, однак “дискурс”

належить до **найбільш плідних** понять (підкресл. наше. — Р.Б.), що залишилися від них у спадок. Воно має найширший вжиток у сучасній теорії” [9, 21- 22].

С.Павличко чи не вперше в українському літературознавстві експлікувала поняття/термін “дискурс” до потреб вивчення літературно-критичних матеріалів, які стосувалися концепту “модернізм”. У цьому дослідженні, за визначенням авторки, “описано, підсумовано й проаналізовано дискурс українського модернізму. З цією метою перечитано й реінтерпретовано опубліковані та неопубліковані в час написання теоретичні тексти, маніфести, есе, статті, листи, мемуари. В окремих випадках художні тексти залучаються в їхній **дискурсивній** (підкресл. наше. — Р.Б.), а не естетичній ролі” [там само, 22]. Таким чином, у розумінні С.Павличко, аналіз літературознавчого дискурсу (дискурсу з приводу модернізму в українській літературі) — це “аналіз самого характеру теоретизування, його риторичних прийомів, мови”, який бере до уваги розуміння модернізму його прихильниками й опонентами (отже, діалог, дискусія), а також той факт, що “дискурс модернізму виник як антитеза до дискурсу народництва”. Все це вимагало пов’язання “з обставинами часу й уподобаннями кожного нового покоління” [там само].

Як бачимо, С.Павличко в докторській дисертації (згадана монографія — основа однойменної дисертації), яка виконувалася в період з 1993 до 1997 року, виходила з думки про плідність поняття дискурсу як евристичного інструменту і можливості його застосування до критичних текстів, створених тоді, коли, окрім філософів, ніхто терміном “дискурс” не оперував. Підставою для цього є не тільки розвинута тепер теорія дискурсу, досвід дискурсивної практики в різних соціальних сферах і галузях гуманітарної науки, а й специфіка наукової термінології.

Як відомо, ще І.Франко вбачав необхідність уживати для наукової термінології “чужих слів, відірваних від живого зв’язку тої мови, в яку їх вплетено”, аби вони “не збуджували ніяких побічних образів в уяві”, тому і замислювався над проблемою “сугестії літературного критика” [12, 47].

Отже, в “сугестію літературного критика” (тобто в його риторично-поетикальний арсенал) включається тепер “дискурс” — для українців “чуже слово”, що є органічним у французькому контексті. Як його перекласти мовами слов’янськими? Росіяни і поляки відразу вирішили зберегти форму мови-

донора як у лінгвістичних, так і в літературознавчих студіях. Наприклад, перекладаючи статтю Р.Барта “Critique et verite (1966), де термін “дискурс” вживався в різноманітних словосполученнях, перекладач Г.Косіков відтворював і “раціональний дискурс” [4, 356], і “интеллектуальный дискурс как таковой” [4, 368], згадував “науку о дискурсе” [4, 376] і “лингвистику дискурса” [4, 377], і “части дискурса” [4, 377], і “уровни дискурса” [4, 374], навіть “дискурс, порожденный нечистой совестью” [4, 382]. Все це співвідносилось з “критическим дискурсом” [4, 383] у бартівському специфічному розумінні. А от Лариса та Григорій Федорови, українські перекладачі інавгураційної лекції Мішеля Фуко “L’ordre du discours”, яку він виголосив 2 грудня 1970 року в Колеж де Франс, назвали її за первісним значенням слова discours як “Правила промови” (1993). Внаслідок цього допустилися низки контекстуальних невідповідностей і спрощення проблематики. Французькому авторові йшлося не про традиційні правила складання традиційних промов у стилі відомих риторик, а про засади і процедури творення будь-яких висловлювань на політичні, соціальні, наукові теми, про способи соціального контролю за ними і дію самоконтролю авторів, до чого промовці вдаються під тиском інституціональної системи. М.Фуко розкрив структуру й особливості “соціального дискурсу”, накреслюючи напрямки наступних досліджень різнотипних дискурсів, пріоритету окремих з них, єдності суб’єктів з певними типами висловлювань. У тих випадках, де мова йшла про похідні утворення від терміну “discours”, з’являлися прикметники “дискурсивний” без уточнення, в якому розумінні (Р.Декарта чи М.Фуко), а в окремих місцях перекладного тексту його розуміння взагалі неможливе, як-от, наприклад, такої фрази: “Будь-яка освітня система — це політичний засіб зберегти або змінити присвоєння промов, разом зі знанням та владою, яку вони несуть у собі” [13, 34]. Звісно, інавгураційна лекція М.Фуко була зрозумілою тим слухачам, які вже знали його попереднє дослідження “L’archeologie du savoir (Археологія знання)”, що вийшло роком раніше (1969). Там М.Фуко пояснював своє розуміння “одниць дискурсу”, “формації дискурсу”, “формацій модальностей висловів”, “формацій стратегій” і встановлення “концептів”, навколо яких постають глибинні дискурси, що зумовлюють окремі висловлювання. Тому заміна терміну “дискурс” українським терміном “промова” змінює джерела і напрямок асоціацій, звужує се-

мантичне поле багатозначного поняття дискурс. Пошуки філософами, культурологами у соціальному дискурсі тієї чи іншої держави, історичного періоду глибинних структур як світоглядної системи чи колективного підсвідомого, чи когнітивно-логічних концептів, чи ідеології в найширшому розумінні цього поняття збігаються з давніми намаганнями критикознавців пояснити скриті основи літературно-критичних оцінок або розбіжностей в оцінках одного і того ж твору. Вони ж є релевантними з прескриптивними дослідженнями лінгвістів. Одні з них сповідують і практикують об'єктивний (безоцінний) погляд на мовні факти (дескриптивність). До сфери прескриптивного підходу до мовних явищ потрапляє проблематика нормалізації та кодифікації літературних мов. Як наголошує Г.М.Яворська, “суттєву роль в обговоренні проблеми прескриптивності в лінгвістиці відіграє загальна система культурних цінностей, яка домінує в суспільстві” [14, 18]. Отже, ставлення до мовних чинників — до мови як способу фіксації літературних творів та їх літературно-критичних оцінок — знову об'єднує чи бодай стикає теоретиків критики, дискурсу і представників лінгвістичного критицизму (*critical linguistics*). Оглядаючи їх праці і пропозиції, А.Душак показує, що спільним елементом для них є твердження, що суспільна зумовленість мовної діяльності увиразнюється на лексичному і синтаксичному рівнях тексту. З цього погляду в тексті можна виявити суспільно-психологічну, політичну та етичну зумовленість вербальних засобів. Це переконливо підтверджують численні дослідження мови засобів масової комунікації в різних країнах [17, 64-65]. Оскільки газетно-журнальна критика функціонує також у системі сучасних засобів масової комунікації, то дія цієї закономірності поширюється і на неї.

Сумірність, релевантність міждисциплінарних досліджень у сферах критикознавства, теоретичного мовознавства, рецептивної естетики підказують і відповідні способи дослідження дискурсивного виміру літературно-художньої творчості. Саме так робили лінгвісти, переходячи від логіко-граматичного опису синтаксичних одиниць до вивчення мовленнєвої діяльності і реального розчленування мовних/мовленнєвих потоків. Наприклад, Н.І.Серкова, спираючись на ідеї і спостереження О.М.Пешковського, Л.В.Щерби, систематизувала та узагальнювала напрацювання ряду вчених світу, які цікавилися структурою, функціонуванням висловлю-

вань більших за речення (фразу), т.зв. надфразових єдностей, і прийшла до висновку: “Розчленування мовлення-думки (тексту) виходить з прагматичних умов, за яких здійснюється комунікативний акт” [10, 77]. І в цьому аспекті авторка використала ще тоді (1978 року) не поширений термін “дискурс” у системі з іншими, звичними для росіян та українців, термінами. Подаємо логіку її розмірковувань, їх презентацію в тексті мовою оригіналу. “Сверхфразовое единство (или сложное синтаксическое целое),— пише авторка,— отрезок текста (устного или письменного), эквивалентный высказыванию (дискурсу, или сообщению) при членении речи-мысли [...]. Высказывание (дискурс, сообщение) есть целостный мыслительный акт, единица членения речи-мысли, следующая по рангу за суждением (вопросом и т.д.) и, как правило, включающая более одного суждения (вопроса и т.п.). Итак, единицами одного порядка являются только сверхфразовое единство и текст, хотя они имеют разный уровень — текст “надстраивается” над сверхфразовым единством” [10, 78]. Міркування теоретика-лінгвіста розгортаються за законами формальної логіки, тому поняття дискурсу за обсягом і змістом прирівнюється до висловлювань і повідомлень. А це означає, що одне слово іноземного походження “дискурс” об’єднує два аспекти мовленнєвої діяльності: активність, творчість суб’єкта (який висловлюється), і скерованість, адресованість висловлювання. Це дуже істотний момент для трактування літературної критики саме як орієнтованої діяльності, а не просто ідеї, оцінки. Важливо не просто констатувати, що такий то твір оцінений так-то, а й підкреслити (чи мати на увазі), що ця оцінка має свою предметну і суб’єктну спрямованість. Якщо лінгвіст далі звертає увагу на ієрархічність висловлювання як надфразової єдності і тексту, то він йде за логікою співвідношення частини і цілого: надфразові єдності (абзац, період) виходять за межі кількох суджень, питань, а текст в такому разі — відносно завершена система суджень-питань, яка має початок, кінець, тему і певну модальність. Зрозуміти такі властивості тексту-висловлювання неможливо без металінгвістичного і психолінгвістичного вимірів. У цьому зв’язку важливим з епістемологічного погляду є теза-аксіома: “немає тексту “заради тексту”, існують тільки комунікативно актуалізовані тексти” [Там само]. З погляду критикознавства такий комунікативно-семіотичний підхід до висловлювань про чужі тексти (літературні твори) знову акцентує додаткові конотації, пов’язані не стільки з суттю

оцінки, скільки з формою її текстуального втілення і націленості на адресата, на впорядкованість, організованість системи оцінок, описів, знаково-поетикальних засобів. “Текстокомунікація не повинна розглядатися як ізольоване явище, а, навпаки, в межах загального розуміння (теорії) людської поведінки [...] Оскільки специфіка надання, передачі повідомлення зумовлюється і метою адресанта, його задумом, і способами розгортання, реалізації мовленнєвої поведінки” [10, 80-81], то реципієнт (дослідник) критичного тексту (дискурсу) мусить простежувати склад, послідовність, ієрархію його компонентів. Виходить, що ще до початку сприйняття критичного тексту реципієнт має володіти інформацією (передзнаннями), що випереджує рецептивні і логіко-когнітивні операції, дії. Як вони з’являються взагалі і як зокрема вибираються щодо конкретного літературно-критичного тексту, — це важливе питання, без відповіді на яке в кожному конкретному випадку неможливо зрозуміти ефективності/неефективності критичного дискурсу. Коли лінгвісти опинилися у подібній ситуації, вони почали розробляти власну часткову епістемологію і разом з тим переосмислювати взаємини традиційного мовознавства з суміжними гуманітарними науками. Р.М.Фрумкіна з цього приводу пропонує цікаві міркування. Коли якась наука, пише вона, виходить за межі вже “освоєних” нею територій, то виявляє “нову реальність”, для опису якої потребує нового понятійно-термінологічного інструментарію. Але перед тим їй потрібне хоча приблизне уявлення про прийнятну, можливу для опису цієї “нової реальності” метамову. Звідки вона береться? Р.М.Фрумкіна нагадує, що здебільшого і переважно метамова, що виконує функції методології, “не сочиняється заново, а заимствується. Заимствование прежде всего ориентируется на области, традиционно считавшиеся смежными. С другой стороны, характерна ориентация на области вовсе не смежные, но *полагаемые в каком-либо отношении “эталонными”* (курсив наш.-Р.Б.) [15, 84-85]. Автор акцентує на принципово важливому моменті, що суміжність і еталонність певних наук — поняття історично відносні. Мовознавство змінило свою парадигму після того, як Ф.де Сосюр привернув увагу до знаковості мови і під впливом семіотики, яку розробляв Ч.Пірс, послідовники де Сосюра і ті, що самостійно підходили до подібних ідей, розбудовували структуральну лінгвістику. В свою чергу, як свідчив К.Леві-Стросс, структуральна лінгвістика вплинула на перебудову

етнології і антропології. У гуманітарних науках протягом 30-40-х рр. ХХ ст. склався структуралізм, в контексті якого визначився авторитет “нової критики” в США, Англії, Франції. Найактивніші структуралісти у французькому літературознавстві — Р.Барт, Цв.Тодоров разом з культурологами М.Фуко, Ж.Деррідою першими почали переглядати структуралістську парадигму, і в контексті їх пошуків з’явилися праці, що осмислюють сутність письма, мовлення, мови на засадах розхитування жорстких опозицій структуралізму. І якщо в такій ситуації почав широко використовуватись термін “дискурс” без спеціальної верифікації (як ми це бачимо в працях А.Міттерана і А.Пажеса), то водночас це підсилювало значення таких спроб, яку зробив М.Фуко (“L’ordre du discours”). Значні зрушення в розширенні репертуару проблем відбулися в мовознавстві, коли воно поглибило інтегративні зв’язки з психологією, філософією і культурною антропологією, наукознавством. Розробки “штучних мов”, комп’ютерного моделювання текстів, методів автоматизованого перекладу дуже швидко показали, що навіть такі операції неможливі тільки шляхом аналізу “собственно высказывания: нужен куда более широкий контекст” [15, 87]. Виявилося також, що при будь-якому розширенні контексту (аж до сукупності знань про світ у цілому) не можна обминути тієї обставини, що при цьому природня мова має абсолютний пріоритет як засіб фіксування і передавання знань. Тому не тільки лінгвіст, а й літературознавець, який займається онтологічним і логіко-когнітивним аспектом “словесності” (літературних і літературно-критичних текстів), не може обійтися без інтроспекції власної мовно-мовленнєвої діяльності, без її концептуального аналізу. Тоді в центрі уваги постає ще один раніше рідко вживаний в колишньому СРСР термін — “концепт”. Вище ми вже оперували терміном “концепт”, бо всі міркування про “дискурс”, всі варіанти визначення дискурсу не обходяться без нього. Перекладачі англійськомовної наукової літератури слово “concept” спочатку передавали слов’янським “поняття”, або словосполученням “смысловые элементы”, з 80-х років ХХ ст. почали вживати форму “концепт”. Експлікація цього терміну, проведена польською дослідницею А.Вержбицькою (A.Wierzbicka), орієнтує на те, що концепт — “объект из мира “Идеальное”, имеющий имя и отражающий определенные культурно-обусловленные представления человека о мире “Действительность”. Сама же действитель-

ність, по мнению Вежбицкой, дана нам в мышлении (но не в восприятии!) именно через язык, а не непосредственно” [15, 90]. Отже, концепт як ідеальний об’єкт є ментальнісним утворенням, яке виникає на тому рівні (чи в такій сфері) суспільної свідомості, де думка невіддільна від емоцій, від латентних звичок, підсвідомих процесів. У зв’язку з цим постає питання, як ми дізнаємося про концепти та їх вплив на чиюсь поведінку чи висловлювання, до того ж пам’ятаючи, що дуже часто людина набуває знань, приймає рішення, щось оцінює інтуїтивно.

Концепти найчастіше фіксуються в текстах самими авторами. Чимало концептів ми беремо з праць лінгвістів, зіставляючи їх з висловлюваннями критиків, відшукуючи (встановлюючи, підкреслюючи) релевантність обох висловлювань (сегментів тексту). У такий спосіб розширюємо ареал фактів, з допомогою яких ведеться концептуальний аналіз як поступовий підхід до особливостей дискурсу. Один із способів концептуального аналізу, в ході якого виявляється той чи інший “концепт”, спирається на поглиблене самоспостереження за своєю мовно-мовленневою свідомістю, за тим, як ми, з одного боку, о-мовляємо свої рефлексії-роздуми, вербалізуємо їх, а, з другого, — як кимось омовлений, оформлений текст в процесі читання розшифровуємо, розуміємо, переводимо спочатку в ідеально-уявний план внутрішнього мовлення. А згодом знову вербалізуємо засобами письма як текст літературно-критичної публікації в конкретному журналі з усіма його соціокультурними вимірами (чий орган, яка платформа, стосуюнок до цензури і т.д.). У всіх варіантах концептуального аналізу в принципі враховується комунікативний вимір (адресант-адресат), але в одних випадках суб’єкт аналізу демонструє “кроки” переходу від незнання до знання, від здогадки, гіпотези до аргументованого висновку: а в інших — подає “готовий” результат, сформульоване судження-тезу. Це різні способи вираження — презентації знань, їх артикуляції, інші знаково-семіотичні моделі текстуалізації дискурсу, хоча за механізмами формування висловлювання-дискурсу, на доартикуляційному рівні — вони в принципі мають однакову, спільну природу. Тобто, зазнають впливу рецептивних, ментальних, концептуальних і риторичних факторів, які й визначають сутність дискурсу.

Рецептивний чинник літературно-критичного дискурсу пов’язаний з безпосереднім читанням тексту художнього твору,

конкретизацією сприймання і конституюванням естетичного предмета.

Ментальнісний — з “колективним підсвідомим”, з додосвідним набуттям інформації шляхом спадковості й оволодіння мовленням-мовою (архетипи, говоріння, інтуїтивні осяяння, типи нервової системи, уяви, пам’яті).

Концептуальний чинник пов’язаний з формуванням особистості в соціокультурному середовищі, з освітою, навчанням, з опануванням логіко-когнітивними процедурами (це “вивідне”, логіко-раціональне знання — філософські, естетичні, теоретико-літературні концепти).

Риторичний чинник пов’язаний з діалоговістю спілкування, з навіюванням, переконуванням, впливом, яким підпорядковуються процедури текстуалізації висловлювань. Тому літературно-критичний виступ є дискурсом, навіть якщо він постав у ситуації цілковитої самотності, надрукований в часописі і ніким не озвучений, бо він є реплікою в нескінченному діалозі про сенс життя на підставі прочитаних творів і духовних зацікавлень. Ґрунтовно розробили цю проблему представники онтологічної герменевтики, в якій важливим, якщо не центральним, є концепт мови як середовища герменевтичного досвіду. Якщо ми виходимо з факту, що людина за своєю суттю — елемент множини (популяції, спільноти), то приймаємо як вихідний для наступних рефлексій висновок: “Мова — це те середовище, де відбувається процес обопільної домовленості співбесідників і виникає обопільне розуміння з приводу самої справи” [19, 355]. Іншими словами, зрозуміти те, що нам хтось говорить, — наголошує Г.Г.Гадамер.— означає дійти взаєморозуміння в тому, що стосується суті справи, а зовсім не поставити себе на його місце й відтворити його переживання. Суть цієї тези Гадамер розкриває, аналізуючи ситуацію перекладу і діалогу осіб, що розмовляють різними мовами. Ми розуміємо мову остільки, оскільки ми в ній живемо. Живучи в багатоетнічному середовищі, ми бесідуємо рідними (різними) мовами без посередника-перекладача. Сам приклад перекладу дає змогу “збагнути мовну стихію як середовище, де здійснюється взаєморозуміння шляхом свідомого опосередкування” [19, 356]. Із певною мірою спрощення можна трактувати релевантним з особливостями літературно-критичного дискурсу і наступне твердження Г.Г.Гадамера: “Перекладач повинен переносити смисл, що підлягає розумінню, до того контексту, в

якому живе учасник розмови. Добре відомо, що це зовсім не означатиме, ніби перекладач перекручує той смисл, який має на увазі другий співбесідник. Навпаки: смисл має бути збережений; втім, оскільки він має бути зрозумілий у контексті нового мовного світу, тут він набуває вираження зовсім по-іншому. Тому всякий переклад уже становить витлумачення; можна навіть сказати, що він буде завершенням цього витлумачення” [19, 356].

Релевантність між такою позицією Гадамера і відомою тезою про те, що переклад є різновидом інтерпретації, вбачаємо в кількох аспектах. Крім щойно згаданого, ще і в тому, що літературний критик, подібно до перекладача, “перекладає мову почуття на мову розуму” (І.Франко), а художній смисл, що “існує” в художньо-образній формі, переносить до контексту, в якому живе інший реципієнт, і робить це іншими засобами.

Взаємодія таких різноманітних за суттю і походженням факторів, що зумовлюють, визначають розгортання і презентацію-вербалізацію літературно-критичного дискурсу (ЛКД), не може бути стабільною й одноплослинною. Структура такого дискурсу ієрархізована за вертикаллю, хронотопна за горизонталлю, ідеально-матеріалізована за онтологією, семантично-семіотична за способом презентації. Вертакальний вимір ЛКД охоплює концепти, архетипи, ціннісні орієнтації, дескриптивно-описові компоненти, номінативні (мовно-текстуальні) засоби. Горизонтальний вимір ЛКД в писемному варіанті охоплює текстовий візуальний простір від початку до кінця, а в усному варіанті — часову тривалість і зміну, чергування висловлювань, які промовляються, артикулюються в даний час говоріння, мовленнєвої діяльності. Онтологічний вимір ЛКД враховує його зародження в уяві (мовомисленні) критика і процес його матеріалізації засобами письма. Семіотично-семантичний вимір ЛКД охоплює кодово-інтерпретаційні процедури адресанта й адресата, які спілкуються з приводу літературно-художнього твору чи художньо-мистецького явища (норми, канону, стильової тенденції, історико-літературного процесу, напрямку).

За названими параметрами (вони не вичерпані) можна простежувати типи ЛКД саме як способи висловлювання про мистецькі явища, зважаючи на контрольні-репресивні, розподільчо-ритуальні форми впливу на дискурсивні практики, прийняті в суспільстві (цензура, добір редакторів, статус ЗМІ,

винагорода журналістів і т.д.). У зв'язку з цим говоримо про реалістично-позитивістський ЛКД, романтичний ЛКД, модерністський ЛКД, постмодерністський ЛКД як відповідні типи дискурсивної практики в сфері літературної критики.

Література:

1. Гром'як Р.Т. Естетика і критика (Філософсько-естетичні проблеми художньої критики).— К.: Мистецтво, 1975. — 224 с.
2. Гадамер Г.Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики: В 2 т./Пер. з нім.— К.: Юніверс, 2000.— Т.1.— 464 с.
3. Демьянков В.З. Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста // Всесоюзный центр переводов. Тетради новых терминов.— М., 1982.— Вып. 2. Методы анализа текста.
4. Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Трактаты, статьи, эссе. — М.: Изд-во МГУ, 1987. — 496 с.
5. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник.— М.: Наука, 1975.— 720 с.
6. Кузнецов В.Г. Функциональные стили современного французского языка.— М.: Высшая школа, 1991.— 160 с.
7. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства //Мовознавство.— 1997.— № 2-3.— С.3-19.
8. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста // Новое в зарубежной лингвистике.— Вып. VIII.— М., 1978.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі.— К.: Либідь, 1997.— 360 с.
10. Серкова Н.И. Предпосылки членения текста на сверхфразовом уровне //Вопросы языкознания.— 1978.— № 3.— С.75-82.
11. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст./ За ред. М.Зубрицької.— Львів: Літопис, 1996.— 636 с.
12. Франко І. Из секретів поетичної творчості //Зібрання творів: У 50-ти томах.— Т 31. - К.: Наукова думка, 1981.
13. Фуко М. Правила промови: Пер. з франц. — К.: НаУКМА, 1993.— 62 с.
14. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада.— К.: Ін-т мовознавства ім.О.О.Потебні, 2000.— 288 с.
15. Язык и наука конца 20 века: Сб. статей. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995.— 432 с.
16. Dictionnaire du français vivant / Maurice Davan.- Paris: Bordas, 1971.- 1291 p.
17. Duszak A. Tekst, dyskurs, komunikacja miedzykulturowa.- Warszawa; PWN, 1998.- 386 s
18. Leps M.-C. Discourse //Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches, Scholars, Terms.- Toronto - Buffalo - London, 1997.
19. Stawinski J. Funkcje krytyki literackiej // Z teorii i historii literatury./ Pod. red. K. Budzyska.- Wroclaw - Warszawa - Krakow, 1963.- S.282-301.